

2. Национальный вопрос в СССР: Сборник документов. Мюнхен : Сучасність, 1978.
3. ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 2. Спр. 2192. Арк. 108–115.
4. ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 28.
5. ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 37.
6. ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 2. Спр. 41.
7. ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 2. Спр. 131.
8. ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 43.
9. ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 49.
10. Максименко М.М., Губенко Г.Н. Кримська область. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / головна редкол. : П.Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. Кримська область / редкол. тому: Л.Д. Солодовник (голова) та ін. С. 9–93.
11. Введение. *Реабилитированные историей: Автономная Республика Крым*. кн. 1. Симферополь, 2004. С. 27–47.

УДК 39 (477)

ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО У ХІХ СТОЛІТТІ В УКРАЇНІ

Л.І. ШАПОВАЛ,

канд. іст. наук, доц.,

*Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка
(Україна)*

Для держави важливим аспектом її зміцнення та розбудови є вивчення історії, культури та популяризація традицій народу, національної пам'яті. В епоху глобалізаційних змін, розмивання культурної ідентичності гостріше постає потреба у пошуках та збереженні історичного минулого. Особливої уваги в даному контексті заслуговує постать українського письменника, мовознавця, етнографа, фольклориста, історика Олександра Степановича Афанасьєва-Чужбинського, який відіграв значну роль у збиранні, систематизації, популяризації етнографічного матеріалу з традиційної культури українського народу. Вчений систематизував, дослідив, опублікував значний пласт національної пам'яті українського народу, що є неоціненним вкладом в майбутні покоління та розбудову України. Тому тема даної наукової розвідки є актуальною.

Найповніше видання творів О.С. Афанасьєва-Чужбинського вийшло в 1890–1893 рр. у Петербурзі. В 1912 р. полтавський історик-краєзнавець І. Павловський вмістив його біографію у словник письменників і вчених Полтавської губернії. В цьому ж році у Львові І. Франко видав збірку «Українські поезії Чужбинського». Відтоді його твори, переважно віршовані, друкувалися в збірках, антологіях, енциклопедіях української поезії [1, 2, 3, 4, 5]. 1961 р. А. Костенко опублікував поезію Олександра Афанасьєва-Чужбинського в збірнику «Поети пошевченківської доби». Видавництво «Радянський письменник» в 1972 р. надрукувало збірку письменника «Поезії»[6]. Творчість Олександра Афанасьєва-Чужбинського досліджували: Брега Г. [3], Гнатюк М. [6], Мороз Л. [5], Дзендзелівський Й. [4], Горленко В. [7], Іваннікова Л. [8], Іщенко О. [9], Смолій В. [10].

Олександр Афанасьєв-Чужбинський (11 березня 1816 р. – 18 вересня 1875 р.), уродженець села Ісківці Лубенського повіту Полтавської губернії (нині Лубенського району Полтавської області) з родини дрібного поміщика, якому судилося стати українським і російським письменником, етнографом, фольклористом, істориком, мовознавцем. Дитинство Олександра Степановича, за словами його біографа Петра Бикова, проминуло в селі «на лоні благодатної української природи, серед патріархального життя народу, багатого на поетичні перекази про хоробре козацтво, славних запорожців» [11]. Слухаючи кобзарів-лірників, які прославляли історичне минуле українців, люблячи українську пісню, полтавець захопився збором фольклору та матеріалів з історії рідного краю, які згодом допомагали йому як поетові й ученому.

У 1829–1835 рр. Олександр Афанасьєв (псевдонім Чужбинський) навчався в Ніжинській гімназії вищих наук. Під час навчання зблизився з українським письменником Євгеном Гребінкою. Закінчивши навчання, через рік розпочав військову службу (1836–1843 рр.), служив у Білгородському уланському полку. Перебуваючи на військовій службі в Тифлісі (Грузія), Олександр Степанович зустрів німецького поета, фольклориста Боденштедта, який згодом видав його збірку українських народних пісень «Поетична Україна» (1845 р.) у німецькому перекладі. Це стало поштовхом у літературній творчості Афанасьєва-Чужбинського, яка розпочалася в 1838 р. публікаціями в «Современнике» та журналі української поезії «Ластівка», який у Петербурзі видавав Гребінка. Отримавши тривалу відпустку по службі, він повертається до України і плідно займається творчістю. Військовий офіцер Олександр Степанович у 1843 р. звільняється зі служби у званні лейтенанта [8, с. 27]. Після чотирирічної перерви, в 1847 р. Афанасьєв-

Чужбинський влаштовується на роботу в кабінет губернатора міста Воронежа, де працював редактором газети «Воронезькі губернські відомості». Цей крок був спричинений політичною ситуацією в Україні, яка склалася після закриття Кирило-Мефодіївського братства. Маючи блискучу військову кар'єру, Олександр Степанович більшість свого життя присвячує етнографічній діяльності та літературознавству. Він брав участь у Проекті Морського міністерства Російської імперії з дослідження річок, здійснив етнографічні мандрівки берегами Дністра і Дніпра, підсумком яких стали дві книги подорожних нотаток: «Нариси Дніпра» і «Нариси Дністра»[12; 13].

Після повернення з етнографічних експедицій на початку 50-х рр. XIX ст. Олександр Чужбинський переїхав жити до Петербурга, де був інспектором шкіл грамотності, завідував музеєм Петропавлівської фортеці, активно займався журналістикою: заснував газету «Петербурзький лист» (1864 р.), створив відділ «Журналістика» в газеті «Неделя» (1867–1868 рр.), редагував «Іноземний вісник» (1864–1867 рр.), «Новий російський базар» (1867–1868 рр.), газети «Іскра» (1875 р.), «Новости» (1875 р.) [7, с. 100].

Творча спадщина Олександра Степановича велика – це вірші, оповідання, романи, праці з етнографії, мовознавства, публіцистика, літературно-критичні статті, переклади. Ряд поезій із збірки «Що було на серці» були близькими до народних пісень: «Скажи мені правду, мій любий козак», «Ой у полі на роздоллі», «Прощання». Він писав російською, українською мовами, а в українській літературі став відомим як поет-романтик. Більшість його оповідань, віршів присвячені темам провінційного військового життя. Перу письменника, уродженця з Полтавщини належать етнографічні нариси, записи народних дум, повір'їв, історичні нариси «О малорусских думках», «Быт малорусского крестьянина», «Нариси полювання в Малоросії», «Подорож у Південну Росію» в 2 томах, 1863 р. [7, с. 199].

XIX століття було періодом зміцнення російської імперської влади на українських землях, що підкріплювалось науковими, історико-етнографічними дослідженнями народів, територій Російської імперії. Історичні умови наклали свого відбитку на формування світогляду українського етнографа. Це сприяло залученню Олександра Степановича до роботи етнографічних експедицій, з метою збору даних та опису звичаїв, побуту, фольклору українського народу. Важливою віхою етнографічної діяльності Олександра Афанасьєва-Чужбинського стала праця в Комісії для опису губерній Київського навчального округу. У 1854 р. в її складі відкрилося відділення етнографії, яке стало першим в Україні офіційним науковим осередком

з етнографічного вивчення українського народу [8, с. 28], що ознаменувало перехід до систематичного збору народознавчих матеріалів. Для розгортання цієї роботи Комісія розробила й видала першу в українській етнографії Інструкцію по збору етнографічного матеріалу. Основними результатами діяльності Олександра Степановича в Комісії для опису губерній Київського навчального округу стали праці народознавчого характеру, зокрема «Словарь малорусского наречия» 1855 р. Кожна з його статей мала енциклопедичний характер, була проілюстрована українськими прислів'ями, приказками, уривками з народних пісень, – наголошує Брега Г. [3, с. 153]. Праця «Быт малорусского крестьянина (переважно описував Полтавську губернію) є етнографічним описом матеріальної і духовної культури українців. Висвітлення цих феноменів знаходимо в нарисі «Общий взгляд на быт приднепровского крестьянина», що є стислим історичним нарисом України [8, с. 28]. Автор подає спостереження над функціонуванням фольклору (пісень, народного епосу) в різних верствах населення та субкультурах, знайомить з побутом кріпосних і державних селян, колоністів, розмірковує над походженням народної творчості українців. Актуальним на сьогодні є сказані ним слова: «Всіма правдами та не правдами можна зробити висновок, що Малоросія ніколи не була незалежною, але йому можна протиставити суттєві та безсумнівні факти. Між тим, жодне з племен, що населяють Російську імперію не потребують, можливо, такого захисту проти не виправдених нападів як малоросійське» [9, с. 17–18]. Олександр Степанович рішуче заперечував спроби показати українців в комічному вигляді, не дозволяв насміхатися над їхньою мовою, перекручувати історію. Він характеризує українців як народ тихий, добрий та надзвичайно осідлий, що різко відрізняється від північних сусідів типом, мовою, одягом, звичаями, – стверджує О. Іщенко [9, с. 20]. Однією з головних праць Афанасьєва-Чужбинського стала «Подорож у Південну Росію» у 2 томах (1863 р.). Матеріал для цієї книги етнограф зібрав у 1856 році під час участі в етнографічній експедиції в Україну, організованої за державний кошт для вивчення побуту, звичаїв, промислів, занять населення Придніпров'я та прирічкових районів Дніпра і Дністра. Дослідник записував народні пісні, казки, прислів'я, збирав старожитності, проводив археологічні розкопки, вивчав мову, одяг, житло, знаряддя обробки землі та рибної ловлі, історичні та природні пам'ятки, детально описав місто Катеринослав [1, с. 88]. Після опису порожнистої частини Дніпра, О.С. Афанасьєв-Чужбинський представив детальний опис Нижнього Подніпров'я, звертаючи увагу на такі населені пункти: Олександрівськ,

Нікополь, Берислав, Херсон, Вознесенське, Капулівка, Олешки, залишки Олешківської Січі, поселення Нижнього Придніпров'я: Старі Кайдаки, Волоське, Микільське-на-Дніпрі, Нікополь, Покровське, Грушівка [12, с. 265]. Особливо заслуговує на увагу зацікавленість українського етнографа топонімами досліджуваних територій: він зафіксував назви 15 островів р. Дніпро, 20 каменів, скель, 40 назв низин, оскільки ці землі становили основний осередок українського козацтва [12, с. 203]. Із поїздок по Дніпру в 1856 р. Афанасьєв-Чужбинський кілька разів повертався до м. Катеринослава де матеріали етнографічних експедицій оброблялися, систематизувалися і готувалися до друку.

Вагомим напрямком етнографічної діяльності ученого стала етнографічно-фольклорна співпраця з Тарасом Григоровичем Шевченком. Олександра Степановича Афанасьєва-Чужбинського доля звела з Кобзарем 29 червня 1843 р. в с. Мойсівці на балу у поміщиці Тетяни Волховської, а такі імпрези «були для Малоросії» своєрідним «Версалем». Знайомство відбулося завдяки українському письменнику Євгену Гребінці. Тарас Шевченко у цей час збирав матеріали для поеми «Кавказ», цікавився життям і побутом горян. На початку жовтня 1843 р. Тарас Шевченко в селі Ісківці (Лубенщина) відвідує Олександра Афанасьєва-Чужбинського, разом читають в оригіналі твори польського поета Адама Міцкевича. Тарас Григорович неодноразово гостював у маєтку Афанасьєва-Чужбинського на Полтавщині в 1845 та 1846 роках. За свого другого приїзду в Україну в 1845–1847 рр. Тарас Шевченко запросив Олександра Степановича до подорожі Лівобережжям [1, с. 153]. Для Афанасьєва-Чужбинського це були роки духовного піднесення, які вплинули на формування, його як українського поета і народознавця. Подорожі з Кобзарем по Україні збагатили полтавського вченого духовно, наблизили до джерел історії і культури українського народу та підготували до того наукового подвигу, яким стала пізніше його двотомна праця. Опис особистих вражень від етнографічної мандрівки знаходимо в книзі «Поїздка на Дніпрові пороги й на Запорожжя», 1858 р., яка дала читачам того часу і залишила нащадкам розгорнуту картину життя населення Придніпров'я [12, с. 218]. В ній Олександр Степанович заперечує тезу про те, що Україна ніколи не була незалежною, не може мати своєї державності. Переконливо говорить про українську мову як одну з найдавніших, що лягла в основу інших слов'янських мов. По смерті Тараса Григоровича Шевченка Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський пише вірші: «Не в степу, не на могилі...», «Над гробом Т. Г. Шевченка», який був надрукований у журналі «Основа» за 1861 р. [3, с. 153].

Олександр Афанасьєв-Чужбинський започаткував літературну Шевченкіану своїми поезіями та книгою «Спогади про Тараса Григоровича Шевченка», де написав великі за обсягом і глибоко емоційні спогади про перебування Кобзаря в Україні [14]. У них є відомості, що стосуються історії Шевченкових творів, літературних інтересів та суспільно-політичних поглядів поета. В спогадах Олександра Степановича знайшли яскраві відображення епізоди, пов'язані з перебуванням Тараса Шевченка на Полтавщині, розповідь про «Тарасову криницю» в с. Ісківці на Лубенщині.

Зазначимо, що багата жанрами творча спадщина Олександра Степановича Афанасьєва-Чужбинського (10 томів) – проза, поезія, літературна критика, публіцистика, мовознавство, етнографія, фольклористика – і в кожній із них письменник, літературознавець, історик, етнограф сказав своє вагоме слово. Основними напрямками етнографічної діяльності Олександра Афанасьєва-Чужбинського були збір українських старожитностей, систематизація фольклору, звичаїв, традицій українського народу, його літературної спадщини. Для Олександра Степановича важливим було занурення у глибини народного культури, доведення художньої повноцінності української мови. Афанасьєв-Чужбинський творчо опрацьовував фольклорні балади, використовував фольклорні сюжети у власній творчості. Для нього було притаманно – ідеалізація фольклору, пошук «духу народу» в усній традиції, творче переосмислення народних переказів у власній творчості. Особливим напрямком дослідження етнографічної спадщини українців для Афанасьєва-Чужбинського були козацькі старожитності, топоніміка. Даному аспекту своєї діяльності він присвятив наукові дослідження, зібрав величезний пласт маловідомих і невідомих фактів, доніс їх до широкого загалу. Безперечними здобутками його стали – детальні описи народних традицій та побуту жителів Подніпров'я, Подністров'я, колишніх теренів козацької України.

Отже, внесок Олександра Степановича Афанасьєва-Чужбинського, уродженця з Полтавщини у розвиток й популяризацію української літературознавчої, етнографічної та народознавчої науки є вагомим та заслуговує на високу оцінку сучасників.

Джерела та література:

1. Афанасьєв-Чужбинський А.С. *Поездка в Южную Россию*. СПб. : Типография Морского Министерства, 1863. 438 с.
2. Афанасьєв-Чужбинський О.С. *Українська радянська енциклопедія у 12 т.* / гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. 2-е вид. К. : Голов. ред.-я УРЕ, 1977. Т. 1: А-Б. С. 542.

3. Брега Г.С. Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович. *Енциклопедія історії України*. К. : Наук. думка, 2003. С. 153.
4. Дзензелівський Й.О. Афанасьєв-Чужбинський О.С. // *Українська мова: енциклопедія* / НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови, ред. В.М. Русанівський та ін. К. : Українська енциклопедія, 2000. С. 36.
5. Мороз Л.З. Афанасьєв-Чужбинський О.С. // *Українська літературна енциклопедія*. Т. 1, К. : Наукова думка, 1988. С. 99–100.
6. Гнатюк М. Олександр Афанасьєв-Чужбинський // *Афанасьєв-Чужбинський Олександр. Поезії*. К. : Радянський письменник, 1972. С. 3–32.
7. Горленко В.Ф. *Історія української етнографії*. Київ : Поліграф Консалтинг, 2005. 396 с.
8. Іваннікова Л. Перша наукова експедиція на Дніпрові пороги Олександра Афанасьєва-Чужбинського. *Народна творчість та етнологія*. 2016. №. 1. С. 26–32.
9. «Що було на серці...» *До 200 річчя від дня народження українського письменника, історика, етнографа О. Афанасьєва-Чужбинського: біобібліографічна розвідка* / упорядник О.Г. Іщенко; Обласна бібліотека для юнацтва імені Олесея Гончара. Полтава, 2016. 28 с.
10. Афанасьєв-Чужбинський О.С. *Малий словник історії України* / відп. ред. В.А. Смолій. К. : Либідь, 1997. С. 464.
11. Афанасьєв-Чужбинський О.С. Життя і творчість // Вікіпедія uk.wikipedia.org
12. Афанасьєв-Чужбинський О. *Нариси Дніпра (за матеріалами експедиції 1856–1859 років)*. К. : Апріорі, 2016. 544 с.
13. Афанасьєв-Чужбинський О. *Нариси Дністра (за матеріалами експедиції 1859–1860 рр.)*. К.: Апріорі, 2016. 524 с.
14. Афанасьєв-Чужбинський О. Спомини про Т.Г. Шевченка // *Спогади про Тараса Шевченка*. К. : Дніпро, 1982. С. 87–107.

УДК 316.347:17.023.36(477.83/86)

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ХУДОЖНЬОГО СВІТУ ГАЛИЧИНИ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ «ФЕЛІКС АВСТРІЯ» С. АНДРУХОВИЧ)

С.Б. ШЕВАЛЬСЬ,

викладач,

Одеський національний морський університет

(Україна)

Іманентною рисою Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. є її мультикультурний дистилат, творений віками співіснування на перетині різних етнічних, релігійних, геополітичних інформаційних